

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՄԵՅՐԱՆ ՉԱՔԱՐՅԱՆ

Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ

**ՆԱԽԱԽՆԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ՍՈՒՐԲ ՀՈՎՀԱՆ ՈՐՈՏՆԵՑՈՒ
ԱՍՏՎԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՈՒՍՍՈՒՆՔՈՒՄ**

Նախախնամություն հարցը քննարկվել է միջնադարյան կրոնափիլիսոփայական մտքի զարգացման բոլոր փուլերում՝ ջատագովության ու հայրաբանության եւ սքոլաստիկայի, որովհետեւ այդ հարցն անմիջականորեն ու միջնորդավորված շաղկապված էր աստվածաբանական ու մարդաբանական առանցքային՝ Աստծու էություն ու հատկությունների, Աստծու եւ տիեզերքի, Աստծու եւ մարդու, նախասահմանվածության եւ մարդու կամքի ազատության հարաբերակցության, մարդու վարքի բացատրության, չարիքների «արդարացման» եւ պատժի, հատուցման ու փրկության հարցերի հետ: Քրիստոնյա աստվածաբանների համար նախախնամության հարցի քննարկումը կարեւոր է նախ եւ առաջ այն պատճառով, որ դրա լուծմամբ երեւում է ինչպես Աստծու վերաբերմունքը տիեզերքի եւ մարդու նկատմամբ, այնպես եւ քրիստոնեական աշխարհատեսության եւ վարդապետության արմատական տարբերությունը հեթանոսական (օրինակ՝ զրադաշտականության), անտիկ փիլիսոփայական ուսմունքների (հատկապես հելլենիստական մշակույթում տարածված ստոիկյան ուսմունքի) եւ զանազան հերձվածողական ու աղանդավորական ուսմունքներից: Պատահական չէ, որ միջնադարյան գրեթե բոլոր, այդ թվում հայ աստվածաբան-փիլիսոփաները (Նզնիկ Կողբացի, Անանիա Շիրակացի, Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասեր, Հովհաննես Պլուզ Երզնկացի, Վահրամ Բաբունի, Գրիգոր Տաթևացի եւ այլք) տարբեր ձևաչափերով, իրենց երկերում առանձնակի կամ

այլեւայլ խնդիրներ դիտարկելիս անդրադարձել են նախախնամության հարցին, մեկնաբանել դրան աղերսվող աստվածաշնչյան դեպքերն ու իրադարձությունները եւ եկեղեցու նշանավոր հայրերի տեսակետները, քննադատել ու մերժել եկեղեցական ուղղափառ վարդապետությունը հակասող ուսմունքները: Այս իմաստով բացառություն չէր Ժ. Դարի նշանավոր հայ աստվածաբան-փիլիսոփա, Տաթևի համալսարանի ուսուցչապետ Սուրբ Հովհան Որոտնեցին (1313/15–1386/88), որ նախախնամության հարցը հիմնականում քննարկել է իր մեկնողական-իմաստասիրական ճառերում, հատկապես՝ «Ո ստեղծ առանձին զսիրտ նոցա» ճառում եւ Փիլոն Ալեքսանդրացու՝ «Յաղագս նախախնամութեան» երկի մեկնության մեջ¹: Որոտնեցու այս երկու աշխատությունները, թեեւ բովանդակային առումով ունեն որոշ ընդհանրություններ ու զուգադիպություններ, այնուհանդերձ, իրարից տարբերվում են թե՛ լեզվա-ոճական եւ թե՛ մեկնաբանության (յուրացման ու ներկայացման) որակական մակարդակով:

«Յաղագս նախախնամութեան» երկի մեկնության մեջ Որոտնեցին հիմնականում մանրամասնելով ներկայացնում է Փիլոն Ալեքսանդրացու՝ Արարիչ ու Նախախնամող Աստծու, մարդու ինքնիշխանության, մարդու վարքի վերաբերյալ ճակատագրապաշտական կարծիքների քննադատության եւ նախախնամության գոյության օգտին բերվող մտքերը²: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Փիլոն Ալեքսանդրացու երկի մեկնությունն իր խրթին ձեւակերպումներով, երբեմն անմշակ ու չհղկված շարադրանքով տարբերվում է Որոտնեցու ճառերի մեծագույն մասի լեզվից, կարելի է ենթադրել, որ այն Որոտնեցու վաղ շրջանի գործերից է, կամ աշակերտներից մեկի (հավանաբար Գրիգոր Տաթևացու³, բայց «վաղ» Տաթևացու, որովհետեւ «Հասուն» Տաթևացու լեզվածր հստակ է, միտքը՝ հետեւողական ու ավարտուն, քննական ու համադրական)՝ նրա դասախոսություն

¹ «Հաւարումն յայտնաբանութեան ի Փիլոն իմաստնոյ՝ որ «Յաղագս նախախնամութեան» յառաջին բանէ յերկասիրութեանց Յովհաննու Որոտնեցույ լուսաւոր րաբունապետի տեսան իմոյ», «Բանբեր Մատենադարանի», 2006, թիվ 17, էջ 223–257:

² Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Փիլոն Ալեքսանդրացու տեսական ժառանգության ուսումնասիրողներից ոմանք կարծում են, որ «Նախախնամության մասին» երկն ունի շատ թերություններ, ի մասնավորի՝ «հեղինակի ինքնուրույնությունը գրեթե գրոյական է: Էպիկուրականների կողմից վիճարկվող նախախնամության գոյությունն ապացուցվում է ստոիկների, հատկապես Պոսիդոնեսի կողմից վաղուց մշակված փաստարկներով»: տե՛ս **В. Ф. Иванюцкий**. Филон Александрийский, Киев, 1911, с. 62:

³ Տե՛ս **Օ. Ս. Վարդապարյան**, Մեկնողական ընթերցանությունները եւ Փիլոն Ալեքսանդրացու երկերի հայերեն մեկնությունները. «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 2000, թիվ 3, էջ 116:

Համառոտագրման-ամփոփման նախնական փորձը: «Հաւաքման» մեջ Որոտնեցին Համառոտ ու ընտրողաբար, առանց մեկնաբանությունների շարադրում է նախախնամությունը ժխտողների առարկություններն ու նախախնամության գոյությունը հաստատող փաստերը:

Եթե Փիլոն Ալեքսանդրացու «Յաղագս նախախնամութեան» երկի մեկնությունը գրեթե ամբողջութեամբ նվիրված է նախախնամությանն առնչվող հարցերի քննարկմանը, ապա «Ո ստեղծ առանձին զսիրտ նոցա» ճառում այդ հարցը Որոտնեցին դիտարկում է հոգու բնությանը վերաբերող հարցադրումների համապատկերում՝ մեծապես օգտվելով Դ.Յ. դդ. մտածող Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» երկից: Նախախնամության հարցը Նեմեսիոսը քննարկում է իր աշխատության 42–44 գլուխներում՝ դիտարկելով երեք ենթահարց. ա) գոյություն ունի՞ արդյոք նախախնամություն, բ) ի՞նչ է նախախնամությունը, գ) ի՞նչ չափով եւ որտե՞ղ է այն գրասերվում: Ի տարբերություն Նեմեսիոսի, Որոտնեցին «Ո ստեղծ առանձին զսիրտ նոցա» ճառում⁴ նախախնամության հարցը քննում է «արդյո՞ք նախախնամութեամբ է գոյացել հոգին» հարցադրման համատեքստում՝ առաջադրելով «ի՞նչ է նախախնամությունը» եւ «ի՞նչ փաստեր են վկայում նախախնամության գոյության մասին» հարցադրումները: Հայ մտածողը նախախնամությանն առնչվող որոշ հարցեր քննարկում է նաեւ այլ գործերում, մասնավորապես՝ «Ի սկզբանէ էր բանն, եւ բանն էր առ Աստուած. եւ Աստուած էր բանն... Ամենայն ինչ նովաւ եղեւ» (տե՛ս էջ 45–46, 64) եւ «Արդարութիւն Տեառն ուղիղ է եւ ուրախ առնէ զսիրտս, պատուիրանք Տեառն լոյս են եւ լոյս տան աչաց, երկիւղ Տեառն սուրբ է եւ մնայ յաւիտեան» (էջ 211–212) ճառերում⁵:

Նկատի ունենալով Որոտնեցու աշխատությունների բնույթը (վերլուծագրական, հավաքաբանական, սքոլաստիկական⁶) եւ առհասարակ միջնադարյան մտածելաոճը (եկեղեցու վարդապետների հոգեւոր

⁴ Տե՛ս «Եռամեծի եւ երիցս երանեայ բազմերջանիկ եւ տիեզերայոյս մեծ հոտտորի եւ անյաղթ փիլիսոփայի Հայոց Մեծաց Յովհաննու Որոտնեցույ արարեայ մեկնութիւն բանին, որ ասէ. «Ո ստեղծ առանձին զսիրտս նոցա», Ս. Հովհան Որոտնեցի, Մեկնողական-իմաստասիրական ճառեր, Քննական բնագրերը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Ա. Մինասյանի, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 69–118 (այսուհետեւ այս հրատարակությունից մեջբերումներ կատարելիս բուն շարադրանքում փակագծերի մեջ, կնշվի միայն էջը):

⁵ Նեմեսիոսի եւ Որոտնեցու փիլիսոփայական առնչությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ս. Ա. Չաքարյան, Նեմեսիոս Եմեսացի եւ Հովհան Որոտնեցի (փիլիսոփայական առնչություններ), «Բանբեր Երեւանի համալսարանի, Հայագիտություն», 2017, թիվ 3, էջ 3–18:

⁶ Այդ մասին տե՛ս Ս. Ա. Չաքարյան, Հովհան Որոտնեցի, Եր., 2017, էջ 11–13:

ժառանգությունը համայնի սեփականությունը համարելը, անանունությունը, հեղինակագործությունը, «Մենք»-ի գերադասությունը «Ես»-ի նկատմամբ⁷ եւ այլն)՝ կարելի է ասել, որ նախախնամության հարցը քննարկելիս թեեւ նա ինքնուրույն մտքեր չի արտահայտում, սակայն, ծանոթ լինելով հարցի լուծման հիմնական տեսակետներին ու նախախնամության գոյությունը հաստատող փաստարկներին, կարողանում է դրանք ընտրել, խմբավորել, մեկնաբանել, եւ այդ ամենը հմտորեն շարահյուսել եւ ծառայեցնել իր ասելիքին: Որոտնեցու տեսական ժառանգության հիմնական մասը մեզ է հասել իր աշակերտների գրառումների շնորհիվ, ինչը ենթադրում է, որ դրանք եղել են դասախոսություններ: Նման պարագայում միջնադարյան վարդապետի գլխավոր նպատակն էր այս կամ այն հարցի վերաբերյալ ուսանողներին տալ ընդհանուր պատկերացում, ծանոթացնել հիմնական ուսմունքներին, ներկայացնել եկեղեցական վարդապետների տեսակետները՝ անմիջականորեն կամ միջնորդավորված ձևով արտահայտելով նաեւ իր վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ: Օրինակ, երբ Որոտնեցին շարադրում է հոգու երեք տեսակների (բուսական, կենդանական, բանական) մասին աստվածաշնչյան եւ փրկսոփայական (արիստոտելյան) տեսակետը, նշում է այն միտքը, որ Աստված բուսական, կենդանական եւ բանական գոյերի արարմանը համընթաց ստեղծեց տնկական, զգայական եւ բանական հոգիները: Տարբեր մտածողներ այդ փաստը մեկնաբանել են տարբեր կերպ: Օրինակ՝ ոմանց կարծիքով արարման այդ կարգը կոչված էր լուծելու գոյության հարց, այսինքն՝ իբր բույսերն ստեղծվել են կենդանիների, իսկ վերջիններս՝ մարդկանց համար: Չընդունելով այս բացատրությունը՝ Որոտնեցին ձեւակերպում է իր մոտեցումը. «Բայց ես ասեմ՝ լեալ զայս կարգ առ ի ցուցանել զկարգաւորութիւն երից տեսակաց հոգւոց եւ զհարկաւորութիւն ո՛չ զոյանալոյ զգայականին առանց տնկականին, եւ ո՛չ տնկականն առանց զգայականին, նաեւ՝ ո՛չ երկոցունցն առանց բանականին» (էջ 284): Իսկ որպէս կանոն, մեկնաբանող եւ հավաքաբանող հեղինակն ուսումնական նպատակից ելնելով՝ բավարարվում է քննարկվող նյութի ամբողջական, բազմակողմանի եւ ամփոփ ներկայացմամբ⁸:

⁷ Օրինակ, Գրիգոր Տաթևացին եկեղեցու վարդապետությանը հակասող որեւէ տեսակետի հերքումն սկսում է հետևյալ կերպ. «Այլ մեք դասք ուղղափառաց, հետևողք ճշմարտասիրութեան, ընդդիմանամք այսմ ասելով...» տե՛ս օր.՝ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 13:

⁸ Օրինակ՝ հանրագումարային ու հավաքաբանական բնույթ ունի բյուզանդացի նշանավոր մտածող Հովհան Դամասկացու «Գիտելիքի աղբյուր» ստվարածավալ աշխատությունը, որը, մասնագետների կարծիքով՝ բառիս բուն իմաստով ինքնատիպ, ինքնուրույն գործ չէ, այլ սուրբ

Վերապատմական ու վերլուծագրական-հավաքաբանական բնույթ ունի նաև «Ո ստեղծ առանձին զսիրտ նոցա» իմաստասիրական-աստվածաբանական ճառը, որում Որոտնեցին նախախնամության հարցի կապակցությամբ հղումներ ու մեջբերումներ է անում Գրիգոր Նյուսացու՝ «Մարդու կազմության մասին» եւ Նեմեսիոս Եմեսացու՝ «Մարդու բնության մասին» աշխատություններում նախախնամությանը վերաբերող մտքերը: Բանն այն է, որ Նեմեսիոս Եմեսացու այդ երկը հայերեն թարգմանել էին Կեղծ-Դիոնիսիոս Արեոպագագոս եւ Գրիգոր Նյուսացու երկերի թարգմանիչներ Ստեփանոս Սյունեցին ու Դավիթ Հյուպատոսը Ը. դ. սկզբներին՝ այն վերագրելով Գրիգոր Նյուսացուն⁹: Որոտնեցին, հետեւելով ավանդույթին, սխալմամբ նույնպես այդ երկը վերագրում է Գրիգոր Նյուսացուն՝ հաճախ Նեմեսիոսի մտքերը ներկայացնելով որպես Նյուսացու մտքեր: Հետաքրքիր է նշել, որ «Ո ստեղծ առանձին զսիրտ նոցա» ճառում Նեմեսիոսին հետեւող Որոտնեցին ոչ մի անգամ չի հիշատակում Փիլոն Ալեքսանդրացուն եւ մեջբերումներ չի անում նրա աշխատությունից, եւ դա այն դեպքում, երբ հրեա մտածողը ձեւակերպում է հարցադրումներ եւ բերում է նախախնամության գոյությունը հաստատող բազմաթիվ փաստարկներ¹⁰: Դժվար է ասել, Նեմեսիոսը ծանոթ է եղել Փիլոնի երկին, թե՞ ոչ, համենայն դեպս նա նույնպես հղումներ ու մեջբերումներ չի անում հրեա մտածողի աշխատությունից: Իսկ նրանց աշխատություններում նախախնամության գոյությունն ապացուցող որոշ փաստարկների նմանությունը կարելի է բացատրել միջնադարյան գրականության մեջ դրանց տարածվածության հանգամանքով: Օրինակ՝ աստղաբաշխության (մարդկանց վարքի վրա աստղերի ազդեցության մասին) քննադատության միանման մտքեր կան Եզնիկ Կողբացու, Անանիա Շիրակացու, Վահրամ Բաբունու, Գրիգոր Տաթևացու եւ այլ մտածողների երկերում, թեեւ նրանք օգտվել են տարբեր աղբյուրներից:

հայերի գրվածքներից մի քաղվածքագիր՝ անձնական բնույթի մասնակի հավելումներով. տե՛ս **А. Бронзов**, Предисловие переводчика. В Кн.: **Иоанн Дамаскин**. Точное изложение православной веры, М., 2003, էջ 26:

⁹ Այդ մասին տե՛ս **Ա. Տիրոյեան**, Նեմեսիոս եւ նորա Յաղագս բնութեան մարդոյ գրոց հայկական հին թարգմանութիւնը, «Բազմավէպ», 1887, էջ 318–329, **Կ. Մուրադյան**, Գրիգոր Նյուսացին հայ մատենագրության մեջ, Եր., 1993, էջ 50–59, **Ս. Վարդանյան**, Գրիգոր Նյուսացու «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» երկի հայերեն թարգմանութիւնը, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 18, Եր., 2008, էջ 10–11:

¹⁰ Տե՛ս **Փիլոնի Եբրայեցոյ** Բանք երեք ձեւ ի լոյս ընծայեալք: Ա. Բ. Յաղագս նախախնամութեան: Գ. Յաղագս կենդանեաց, Վենետիկ, 1822:

Որոտնեցին չի փորձում ոչ միայն համեմատել ու համատեղել Փիլոնի եւ Նեմեսիոսի մտքերը, այլ նույնիսկ դիտարկել իր աշխատություններում հանդիպող ակնհայտ իրար հակասող մտքեր: Օրինակ, Փիլոնի երկի մեկնության մեջ նա գրում է, որ «յիսկատարն ամբարիշտ Էպիկուրոսը ասէր՝ ոչ գոյ աստուած»¹¹, իսկ «Ի սկզբանէ էր բանն...» ճառում ընդունում է, որ էպիկուրականները ոչ թե մերժում են Աստծու գոյությունը, այլ ասում էին՝ «գլխաւորապէս ոչ ունել գիտութիւն, որ նախախնամէ, այլ թէ՛ ա՛յլ է ստեղծօղն եւ ա՛յլ է նախախնամօղն» (էջ 43): Սա ինչ-որ իմաստով տարօրինակ է եւ հակասում է հավաքաբանողի մասին վերը ասվածին, որովհետեւ Որոտնեցին, օրինակ, մեկնելով Արիստոտելի երկերը, սովորաբար տարբեր առիթներով մեջբերում է նրա մտքերը՝ հաճախ ցուցանելով դրանց տարբերությունը Պլատոնի դրույթներից: Տարօրինակ է նաեւ այն իմաստով, որ միարարականների դեմ դադափարական պայքարում Որոտնեցին կարող էր ոչ միայն չբավարարվել Փիլոնի երկի վերապատմությունում, այլեւ օգտվել նրա այն մտքերից, որոնք անծանոթ էին կաթոլիկ քարոզիչներին (նկատի ունենք այն, որ Փիլոնի «Նախախնամության մասին» երկի բնագիրը պահպանվել է միայն հայերեն): Բոլոր դեպքերում, ներկայացնելով նախախնամության մասին Որոտնեցու հայացքները, հաշվի ենք առել թե՛ նրա գիտելիքների շրջանակը, թե՛ դասավանդելու ու իմաստասիրելու միջնադարյան հավաքաբանական ու սքոլաստիկական ոճը եւ թե՛ նրա աշխատությունների գիտաուսումնական (ուսուցողական) բնույթը:

Որոտնեցու համար թեեւ նախախնամության գոյությունն ակնհայտ է՝ ինչպես Աստծու գոյությունը, այնուհանդերձ, նա, Նեմեսիոսի նման¹², փորձում է դա հիմնավորել՝ հենվելով ինչպես Աստծու գոյությունն ապացուցող փաստարկների (տիեզերաբանական, հոգեբանական, աստվածաբանական ու նպատակաբանական), այնպես եւ տարբեր կարգի (պատմական, իմացական, հոգեբանական, բարոյական, կենցաղային) փաստերի, դեպքերի ու իրադարձությունների վրա: Նրա ելակետային դրույթն այն է, որ գոյություն ունի Արարիչ Աստված, որ ոչ միայն արարում է, այլեւ իմաստուն կերպով նախախնամում արարվածը: Այս տեսանկյունից նա քննադատում է թե՛ Աստծուն եւ թե՛

¹¹ «Հաւարումն յայտնարանութեան ի Փիլոնէ իմաստոյ»՝ որ «Յադագս նախախնամութեան» յառաջին բանէ յերկասիրութեանց **Յովհաննու Որոտնեցույ** լուսաւոր բարոնապետի տեառն իմոյ», էջ 223:

¹² Տե՛ս Փ. С. Владимирский. Антропология и космология Немезия, еп. Емесского, в их отношении к древней философии и патристической литературы. Житомир, 1912, էջ 56–58:

նախախնամությունը մերժող փիլիսոփայական տեսությունները: Անտիկ փիլիսոփաներից ոմանք ժխտում էին արարելիք եւ նախախնամող Աստծու գաղափարը, ոմանք՝ առանձնացնում էին արարողին եւ նախախնամողին, որոշներն էլ անհամատեղելի համարում բարի Աստծու եւ չարիքներով լի աշխարհի համագոյությունը: Օրինակ, ինչպես վերը նշվեց, ըստ Որոտնեցու՝ էպիկուրականները պնդում էին, որ ա՛յլ է ստեղծողը եւ ա՛յլ է նախախնամողը: Մի այլ «մոլորության» հետեւորդներ, գրում է Որոտնեցին, Աստծուն զրկում են ինքնուրույն ու անմիջական կառավարման իրավունքից, իսկ ոմանք փորձում են սահմանափակել աստվածային նախախնամության շրջանակը, կամ խտրականություն տեսնել աստվածային գործերի մեջ, պնդելով, թե Աստված բոլորին չէ նախախնամում: Մերժելով նմանատիպ կարծիքները՝ Որոտնեցին հիմնավորում է, որ արարելուց հետո Աստված ոչ թե անտարբեր է արարվածի հանդեպ, այլ, ընդհակառակը, մարդուն հասկանալի ու անհասկանալի, տեսանելի եւ անտեսանելի, համընդհանուր ու մասնավոր ձեւերով նախախնամում-պահպանում է ստեղծվածը, ըստ հարկի միջամտում բնության ու հասարակության մեջ տեղի ունեցող գործընթացներին, իմաստուն կերպով կառավարում ու ուղղորդում արարվածը:

Նախախնամության մերժողների գլխավոր փաստարկը տիեզերքում բնական աղետների ու աններդաշնակությունների, իսկ սոցիոլոմոմ՝ չարիքների ու անարդարությունների առկայությունն է: Եթե Աստված բարի է եւ նախախնամող, հարցնում են նրանք, ապա ինչո՞ւ է հանդուրժում աշխարհում գոյություն ունեցող չարիքներն ու անարդարությունները: Նմանատիպ հարցերին պատասխանելուց առաջ Որոտնեցին նախ բացատրում է «նախախնամություն» հասկացության իմաստն ու նշանակությունը¹³, այնուհետեւ շարադրում նախախնամության մասին վկայող իրողությունները եւ ապացույցները: Նկատի ունենալով տարբեր աշխատություններում նախախնամության մասին արտահայտած դատողությունները՝ կարելի է ասել, որ Որոտնեցին նախախնամություն եզրույթը գործածում է մի քանի նշանակությամբ՝ ա) պահպանել-խնամել, բ) միջամտել-մասնակցել,

¹³ Նեմեսիոսի եւ Որոտնեցու կողմից տրված նախախնամության սահմանումները չեն համընկնում բառացիորեն: Ըստ Նեմեսիոսի՝ «Նախախնամություն է՝ յԱստուծոյ յեսս եղեպ հպատակումն» կամ «Նախախնամություն է կամք Աստուծոյ, որով ամենայն էքս առնուն զպատենն իւրեանց ելս» (Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացույ Յաղագս բնութեան մարդոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 149):

գ) կառավարել-ղեկավարել: Ըստ նախախնամուծության եզրույթի այս երեք նշանակուծությունների՝ Աստված պահպանում-խնամում է արարվածը, միջամտում-գործակցում արարված գոյերի հետ. օրինակ՝ ըստ հարկի մասնակցում եւ միջամտում մարդկանց գործերին եւ իմաստուն կերպով կառավարում արարվածը:

Որոտնեցու կարծիքով՝ նախախնամել նշանակում է ստեղծվածը, գոյություն ունեցողը անփոփոխ պահել: Ընդ որում, Աստված անընդհատ չի արարում, այլ արարման սկզբից նա արարածներին օժտում է անհրաժեշտ այնպիսի գորություններով ու հատկություններով, որոնք բավարար են դրանց կենսունակությունը պահպանելու եւ վերարտադրությունը շարունակելու համար: Ընդ որում, այդ գորություններն ու հատկությունները դրսևերվում են ժամանակի ընթացքում: Մեկնաբանելով Արիստոտելի «ամենայն գործ ոչ է առանց գիտութեան եւ ոչ գիտութիւն առանց գործոց» դրույթը՝ հայ մտածողը նշում է, որ բնությունը բացարձակ ինքնակա ու ինքնաբավ իրողություն չէ, այլ Աստված է արարված բնության մեջ ներդրել ստեղծագործելու, աստիճանաբար զարգանալու ու նպատակի հասնելու որոշակի կարողություն, նպատակահարմար ձեւով տեսակներ ստեղծելու եւ վերարտադրելու գորություն: Այս իմաստով Աստված ոչ միայն ստեղծում, այլեւ խնամում է ստեղծվածներին, ընդ որում, նախախնամում է տարբեր ու բազմազան ձեւերով: Նախախնամելը վերաբերում է գոյություն ունեցողին եւ լինում է ըստ բնության կարգի, այսինքն՝ նախախնամել նշանակում է սերնդափոխություն գոյություն ունեցողը նույն ձեւով՝ անվնաս ու անփոփոխ պահել. «նախախնամելն ըստ բնութեան սահմանի ծննդեամբ գորդի ի հօրէ յառաջ բերել: Այսպէս եւ զհւրաքանչիւր տեսակ կենդանեաց եւ զսերմանս բուսոց փթթելութեամբ, ի միմեանց փոխանորդութեամբ, խնամօք, զհւրաքանչիւր ըստ իւրում կարգի յառաջ ընձիւղել, գրոյորն անսխալ, անվնաս եւ անեղծ պահելով մինչեւ ի կատարած աշխարհի» (էջ 102–103): Օրինակ հոգու գոյացման հետ կապված ոմանք պնդում են, գրում է Որոտնեցին, թե հոգիները ոչ թե ստեղծվել, այլ գոյացել են նախախնամությամբ: Արիստոտելն ու ստոիկները կարծում են, որ ամեն մի նախախնամություն առաջ է գալիս այնպես, ինչպես զավակը ծնվում է իր ծնողներից: Իսկ որոշ աստվածաբաններ պնդում են, թե Աստված ամեն անգամ նոր է ստեղծում հոգին, ինչը հակասում է աստվածաշնչյան Մովսեսի մտքին:

Որոտնեցին, հետեւելով Նեմեսիոսին, տարբերություն է տեսնում ստեղծելու եւ խնամելու միջեւ¹⁴: Նախախնամությունը, գրում է Որոտնեցին, պետք է տարբերել ստեղծելուց, «Եւ գիտելի է, զի նախախնամութիւնն ի յէ է եւ ի յէն ներգործէ, իսկ գոյացուցանելն ի յոչէ է եւ ի յոչէսն ներգործէ» (էջ 104): Ստեղծելու եւ խնամելու հիմնական տարբերությունն այն է, որ կարելի է ինչ-որ բան ստեղծել, բայց չխնամել: Օրինակ, նկարիչները, արձանագործները «միայն ստեղծանեն եւ զկնի ստեղծանելոյն անհոգ են վասն նոցա»: Բայց կան բաներ, որ առանց խնամելու կկործանվեն ու կոչնչանան: Օրինակ, եթե այգեգործը չխնամի այգին, ապա բերք չի ունենա, եթե հովիվը չհետեւի հոտին, ապա հոտը կցրվի ու կկորչի: Ստեղծել նշանակում է արարել ոչնչից, իսկ դրա համար պետք է «անհուն եւ անբաւ կարողութիւն»: Հետեւաբար, հոգու գոյությունը նախախնամությամբ չէ, այլ է «ըստ անհուն եւ անբաւ զորության», այսինքն՝ այն Աստուծո ստեղծագործության արգասիք է: Եթե դա այդպես է, ապա ծագում է հետեւյալ հարցը. արդո՞ք Արարիչը յուրաքանչյուր մարմնի համար ստեղծում է նոր հոգի: Եթե ամեն անգամ ստեղծեր նոր հոգի, գրում է Որոտնեցին, ապա կնշանակեր արարված աշխարհը կատարյալ չէ, որ Աստված ամենազոր չէ: Այս կապակցությամբ նա ընդունում է Գրիգոր Նյուսացու տեսակետը, ըստ որի Աստված նոր հոգի չի ստեղծում. «Իսկ զի ասէ՝ ոչ նոր ստեղծանել, վասն նախատեսութեանն Աստուծոյ եւ կամացեալ հրամանին յիւրումն ժամանակի ըստ մարմնոյ գոյաւորութեան, զոր նախատեսութեամբն նախքան զլինելն աշխարհի տեսաւ: Եւ տեսութիւնն այն սահման եղեւ, զի իւրաքանչիւր հոգի ընդ մարմնոյ գոյանայ, որով եւ զանել հրամանն եղ ի վերայ...» (էջ 106): Աստվածային նախատեսությունից բխում է նախախնամության գոյությունը, որովհետեւ ամեն ինչ արարվում է ըստ աստվածային նախատեսության, որն ինքնին եթազրում է արարվածի պահպանություն: Մինչեւ աշխարհի ստեղծումը Աստված ստեղծում է բոլոր մարդկանց հոգիները եւ յուրաքանչյուրի ծննդյան ժամանակ փչում նրանց մարմիններում: Իսկ

¹⁴ Այս կապակցությամբ Նեմեսիոսը գրում է, թե որոշ մտածողների նման չպետք է իրար հետ շփոթել արարչագործությունն ու նախախնամությունը. «քանզի ոչ է նոյն նախախնամութիւնն եւ արարածս, զի արարածի գործ է՝ բարիոք առնել զեղեալսն, իսկ նախախնամութեան՝ բարիոքն հպատակել եղելոցն. եւ ոչ են գոյակից այսոքիկ ամենայն իրօք միմեանց: Որպէս է տեսանել եւ ի մարդիկ՝ զոր ինչ ըստ իւրաքանչիւր արուեստի եւ գործոյ. քանզի ոմանք ի նոցանէ միայն առնելովն՝ այնուհետեւ բարւոք կան, եւ ոչինչ այլ տանին հոգ. որպէս իհիսուսը եւ նկարագրողք եւ անդրիաստեղծք, իսկ ոմանք միայն հպատակեն եւ խնամ տանին. որպէս իմն անդէք որք եւ հովիւք». **Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացոյ Յաղագս բնութեան** մարդոյ, էջ 147:

մարդու բնությունը տկար է եւ հոգին ի վիճակի չէ միանգամից դրսեւորել իր բոլոր կարողութիւնները: Նա հետեւում է եկեղեցու վարդապետների, ավելի ստույգ Գրիգոր Նյուսացու¹⁵ կողմից ձեւակերպած այն դրույթին, որ հոգին եւ մարմինն ստեղծվել են միաժամանակ, հետեւաբար սխալ է դրանցից որեւէ մեկը համարել առաջագույն. «քանզի ոչ յառաջ զարմինն ասէ գոյանալ զհոգիսն, եւ ոչ յառաջ քան զհոգիսն՝ զմարմինսն» (էջ 108):

Աստված բառիս բուն իմաստով խնամում է արարածներին, հատկապես մարդկանց՝ տարբեր ձեւերով մասնակցելով նրանց գործունեութեան ու կենսագրութեան կերտմանը: Աստված ամենուր է եւ ամեն տեղ, ամենատես է ու ամենահաս. չկա մի ոլորտ, մի գոյ, որ դուրս գտնվի Աստծու հսկողութիւնից: Այս իմաստով նախախնամութիւնն ընդհանուր ու համապարփակ բնույթ ունի, այսինքն՝ վերաբերում է թե՛ ընդհանուրին (տեսականերին ու սեռերին) եւ թե՛ անհատ գոյացութիւններին: Արարված տիեզերքում, առավել եւս մարդկանց կյանքում ամեն ինչ տեղի է ունենում Աստծու գիտութեամբ, բայց ոչ անմիջական միջամտութեամբ եւ դրդմամբ:

Որքան էլ աստվածաբանի համար նախախնամութիւնը լինի ակնհայտ եւ ոչ թե կասկածահարույց կամ մտացածին իրողութիւն, այնուհանդերձ, կան մտածողներ, ովքեր որոշակի փաստեր վկայակոչելով՝ ժխտում են նախախնամութեան գոյութեանը: Հետեւաբար անհրաժեշտ է, որ փրկիստփայլող աստվածաբանն ինչպէս Աստծու կեցութեան պարագայում, բանական (ուսուցիչ) փաստարկներով եւ փորձնական տվյալներով հիմնավորի ու ապացուցի նախախնամութեան գոյութիւնը: Պատահական չէ, որ հետեւելով միջնադարյան ավանդույթին, ի մասնավորի Փիլոն Ալեքսանդրացուն եւ Նեմեսիոսին, Որոտնեցին «Ո ստեղծ առանձին զսիրտ նոցա» ճառում հատուկ ուշադրութիւն է դարձնում այդ հարցի լուսաբանմանը: Տաթեւի համալսարանի ուսուցչապետը թվարկում է նախախնամութեան գոյութիւնը հաստատող տասնվեց փաստարկ (վկայութիւն), որոնց մի մասը նա վերցրել է Նեմեսիոսի երկից: Այդ փաստարկների շարադրման հարցում Նեմեսիոսի

¹⁵ Այս կապակցությամբ Գրիգոր Նյուսացին գրում է. «Ապա ոչ զոգի յառաջ քան զմարմին, եւ ոչ առանց ոգւոյ զմարմին ճշմարիտ է ասել, այլ մի երկոցունց սկիզբն ըստ բարձրագոյն բանին յառաջնում Աստուծոյ կամաւքն սկիզբն արկեալ եւ ըստ այլում՝ ի ծննդեանն պատճառս գոյացուցեալ» (Ս. Գրիգոր Նյուսացի, Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն (Յաղագս կազմութեան մարդոյ), /Քննական բնագիրը, Առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Ս. Վարդանյանի/, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008, էջ 190):

եւ Որոտնեցու միջեւ տարբերությունն այն է, որ, նախ, հայ աստվածաբան-իմաստասերը, սքոլաստիկական եղանակին համահունչ ընտրում եւ խմբավորում է այդ բոլոր փաստարկները կամ վկայությունները, երկրորդ, վերաձեւակերպում է՝ դրանք դարձնելով ավելի հակիրճ, երրորդ, լրացնում է սուրբգրային եւ այլ մտածողների մտքերով: Քանի որ որոշակի կապ գոյություն ունի Աստծու կեցություն եւ նախախնամության գոյություն հիմնավորումների միջեւ, ուստի կարելի է Որոտնեցու թվարկած փաստարկ-վկայությունները (որոնց մեծ մասը պարզապես դեպքերի ու երեւույթների թվարկումներ են) ներկայացնել Աստծու կեցության տիեզերաբանական (բնագանցական-գոյաբանական), իմացաբանական-հոգեբանական, բարոյափիլիսոփայական եւ աստվածաբանական ապացույցների համանմանությամբ:

Նախախնամության գոյություն տիեզերաբանական (բնագանցական-գոյաբանական) ապացույցը հենվում է արարված տիեզերքում գործող մի շարք օրինաչափությունների, փաստերի ու իրողությունների վրա, որոնք վկայում են աստվածային նախախնամության մասին: Ըստ Որոտնեցու դրանցից են՝ ա) տիեզերքում գոյություն ունեն բնական օրինաչափություններ: Օրինակ, աստղերն անդադար, օր ու գիշեր չըջափայտվում են, որի պատճառով պահպանվում են ժամանակի չորս եղանակները, արարածների լինելությունն ու հաստատությունը. «Իսկ նախախնամությունն Աստուծոյ ի վերայ արարածոցս երեւի նախ, ի շրջագայութենէ աստեղաց, զի անդադար շրջագայելով գնոսա գտիւ եւ զգիշեր կատարելով, զչորս եղանակս ժամանակաց եւ ձեռն այսու զարարածս ի լինելութեան եւ ի հաստատութեան պահել» (էջ 103)¹⁶: բ) Նախախնամության մասին է նաեւ վկայում տիեզերքի նպատակահարմար կառուցվածքն ու համընդհանուր կարգավորվածությունը: Ըստ հայ մտածողի՝ տիեզերքում առկա է ներհակ ուժերի, հակադիր տարրերի միաբանությունն ու համերաշխություն: Այսպես, արարված գոյերի հիմքն ու արմատը չորս տարրերն են, որոնք իրենց բնությամբ հակադիր ու թշնամի են (ուսեն իրար հակասող հատկություններ), սակայն միաբանությամբ

¹⁶ Այս փաստարկը Նեմեսիոսի գրքում շարադրված է հետևյալ կերպ. «Քանզի յարամնայութիւն ամենայնի, եւ մանաւանդ որքան եղելութեամբն եւ ապականութեամբն, եւ դրութիւն եւ կարգք էիցս միշտ պահպանեալք, ըստ նորին յեղանակի եւ աստեղաց բերումն, եւ ոչ ինչ ոչ երբէք փոխել, շրջագայութիւնք տարւոյ, եւ ժամուց դարձումն, տուրնջեան եւ գիշերոյ՝ որ ըստ տարւոյն հաւասարութիւնն, պակասամասնութիւն իւրաքանչիւր ուրուք՝ անելով եւ նուազելով, ոչ նուազ եւ ոչ առաւել չափով, զիս՝ յո արդեօք կատարէր նմանապէս՝ հաւանեալ էթէ ոչ էր նախախնամութիւնն». Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացոյ Յաղագս բնութեան մարդոյ, էջ 144:

ապահովում են տիեզերական ներդաշնակությունը: Դա նշանակում է, որ կա մի գերբնական ուժ, որ դրանց կապում, միավորում, բաժանում ու միացնում է, այսինքն՝ պահպանում է տիեզերական ամբողջի ներդաշնակությունն ու համերաշխությունը: Այդպիսի գորությունը ու գործառույթներով կարող է օժտված լինել միայն Արարիչ Աստված: Բացի հակադրությունների ներդաշնակ գոյություն փաստից, տիեզերքում գոյություն ունեն նաև դաս ու բարեկարգություն, իրերի աստիճանակարգություն ու կարգավորվածություն, ինչը ենթադրում է մի գերագույն կարգավորողի գոյություն: Տիեզերքը կարգավորված ու դասավորված, սահմանադրված ու նպատակահարմար իրերի ու երեւույթների ամբողջություն է, որի յուրաքանչյուր մաս ու յուրաքանչյուր գոյ նախախնամվում է ուղղորդվում է Աստծու կողմից, դրանցից յուրաքանչյուրը իրագեղում է այդ բարեխնամ կառույցի իմաստուն ճարտարապետի եւ նախախնամողի գոյության մասին: Նախախնամության գոյության տիեզերաբանական (բնագանցական-գոյաբանական) ապացույցը խարսխվում է նաև արարչակարգին ու արարածներին բնորոշ որոշ օրինաչափությունների, գործառույթների ու հատկությունների վրա: Որոտնեցին, հետեւելով Նեմեսիոսին, դրանցից առանձնացնում է հետեւյալները.

ա) թեև արարված աշխարհում ամեն ինչ շարժվում է, փոփոխվում, սակայն դա չի սասանում արարչակարգի անփոփոխ հիմքերը: Մասնավոր, անհատ գոյացությունները ոչնչանում են, իսկ տեսակը մնում է անփոփոխ: Անկախ անհատների առավելություններից ու թերություններից, դրանց քանակական փոփոխություններից, տեսակը որակապես մնում է անփոփոխ: Բացի դրանից, տեսակները պահպանում են իրենց որակական որոշակիությունը, ինչը բացառում է դրանց միախառնումը: Օրինակ, մարդը ծնվում է մարդուց, ձին՝ ձիուց, այսինքն՝ յուրաքանչյուր էակ ծնվում է իր տեսակից, հակառակը հնարավոր չէ: Այս փաստարկը Որոտնեցին վերցրել է Նեմեսիոսի երկից: Ըստ Նեմեսիոսի՝ «Զիա՞րդ մարդ ի մարդոյ եւ արջառ յարջառոյ ծնանի, եւ իւրաքանչիւր ինչ յիւրմէ սերմանէ բուսանի եւ ոչ յայլոյ, եթէ առանց նախախնամութեան են»¹⁷: Որոտնեցին այս միտքը շարադրում է հետեւյալ կերպ. «գործ նախախնամութեան, զի մարդ՝ ի մարդոյ եւ արջառ՝ յարջառոյ եւ իւրաքանչիւր տեսակ յիւրմէ տեսակէ ծնանի, եւ ոչ այլ յայլմէ սերմանէ կարէ գնոյն գնմանն ծնանի իւրում տեսակի» (էջ 103):

¹⁷ Ն. տ., էջ 147:

բ) Տվյալ տեսակին պատկանող յուրաքանչյուր գոյացություն ունի իր անհատական հատկությունները: Արարչակարգում գոյություն ունի բազմազանություն. միեւնույն տեսակին պատկանող առանձնակներ իրար նման չեն թե՛ ձեւով ու կերպարանքով եւ թե՛ ձայնով: Հակառակ դեպքում, եթե դրանք չունենային իրենց դիմագիծը նշող անհատական հատկություններ, ապա «բազում եւ անթիւ չարիս սերմանեալ լինէր»: Օրինակ՝ զավակները չէին ճանաչի իրենց ծնողներին, եղբայրները՝ քույրերին, չէր լինի ընտրություն չարի ու բարու միջեւ, ընդհանուր քառուստ կկատարվէին բազում ոճիրներ: Այս փաստարկը Որոտնեցին քաղել է Նեմեսիոսի երկից¹⁸, սակայն վերածեակերպել է համառոտ ու հակիրճ. «զի ի մի եւ նոյն տեսակ այսքան թիւ բազմութիւն անհատից ծնանին եւ ոչ նմանին միմեանց կերպարանօք կամ ձայնիւ. գոր թէ ոչ էր այսպէս կազմեալ նախախնամութիւնն Աստուծոյ՝ բազում եւ անթիւ չարիս սերմանեալ լինէր, ընդ մայրս եւ ընդ քերցս անկանել, եւ ոչ կարէին ճանաչել զհայր կամ զմայր, եւ ոչ լինէր ընտրութիւն չարի եւ բարւոյն, եւ այլ բազում ոճիրս գործեցեալ լինէր առանց ընտրութեան» (էջ 103):

գ) Արարածները ունեն ի վերուստ նախասահմանված հատկություններ ու գործառույթներ, ընդ որում, յուրաքանչյուր արարածի պետքերն ու կարիքները բավարարելու համար ստեղծված են անհրաժեշտ ու բավարար պայմաններ: Բույսերն ունեն հատկություններ եւ գորություններ, որոնք օգտագործվում են մարդկանց եւ կենդանիների բուժման համար, իսկ իրերի գեղեցկությունը, պատվական քարերի գույները եւ այլն խոսում են աստվածային ներկայություն մասին: Նախախնամություն

¹⁸ Այս փաստարկը Նեմեսիոսի երկում ներկայացված է բավականին ծավալուն տեսքով. «Ո՛վ որ տեսանելով զկերպից մարդկան փոփոխումն յայնչափ բերս, եւ ոչ ուրեք անգանել ի միմեանս, ոչ սքանչանայց ընդ գործն: Չմտաւ ամեալ զպատճառն՝ զոցէ նախախնամութեան սակս զտարբերութիւն կերպիցն՝ այլ եւ այլ իւրաքանչիւր ուրուք: Քանզի տե՛ս, զի եթէ նոյն կերպարան պահէր ամենեցունց՝ անվրէպ նմանութեամբ, որքան ինչ շփոթումն իրաց լինէր. որքան անգիտութիւն եւ խաւար ունէր զմարդն՝ ոչ զիւր ճանաչելով եւ ոչ զօտարն, կամ զթշնամին կամ զվատթարն ի սիրելոյն եւ ի պիտանոյն որոշէ, քանզի ամենայն ինչ լինէր ճշմարտապէս խառնակ իր, ըստ Անաքսագորայ: Եւ այտրիկ այսպէս գոյով՝ ոչ ինչ արգելոյր ընդ քերց կամ ընդ մարց լինել, եւ յափշտակել եւ ոչ այլ ինչ չար գործել յայտնապէս, թէ առժամն միայն խոյս տայր. քանզի ոչ որ զնա ճանաչէր յետ այնորիկ: Ոչ արդեօք ոչ օրէնք եւ ոչ քաղաքավարութիւն կարգիւր. ոչ հարք եւ ոչ որդիք զմիմեանս զիտէին, եւ ոչ այլ ինչ էր հաստատուն մարդկան, քանզի որպէս կոյր իմն լինէր մարդն, բայց միայն ի հասակէ եւ ի մեծութենէ՝ այլ ոչ ինչ ճանաչիւր: Այսքան բարութեան եղի մեզ պատճառ նախախնամութեան, զանազանելով զկերպարանս մարդկան հանապազ, եւ ամենայն ուրեք եւ ոչ ի միում ժամանակի յառնելոյն զայս նուագեալ» (Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացոյ Յաղագս բնութեան մարդոյ, էջ 147–148):

մասին է վկայում միմյանց նկատմամբ արարածների փոխադարձ գլխարտությունը՝ «մարդ ի մարդ եւ մարդ յանասունս եւ անասնոց յիրեարս, զի ի ձեռն այսպիսի գթութեանց խնամեսցին մնացեն եւ մի՛ վնասեսցեն» (Էջ 104): Այսպիսով, ըստ Որոտնեցու՝ տիեզերքի նպատակահարմար կառուցվածքը, կարգավորվածությունը, արարվածի ներդաշնակ ու համաչափ գործառությունը, բնություն մեջ գործող օրինաչափությունները, իրերի բազում հատկություններն ու գործառույթները վկայում են ինչպես Աստծու, այնպես եւ նախախնամության գոյություն մասին:

Նախախնամության գոյության իմացաբանական-հոգեբանական ապացույցը հենվում է մարդու հոգեկանին ու իմացությունը բնորոշ յուրահատկությունների վրա: Աստված մարդուն շնորհել է ճանաչելու՝ զգալու, խորհելու, մտածելու, երեւակայելու, երազելու, գուշակելու եւ այլ կարողություններ, որոնց միջոցով նա պատկերացում է կազմում ոչ միայն աստվածային գործերի, գաղտնիքների ու խորհուրդների ու Հայտնության ճշմարտությունների, այլեւ անցյալի, ներկայի ու ապագայի իրողությունների մասին, խորամուխ լինում մարգարեությունների մեջ, գիտելիք ունենում շրջապատող աշխարհի մասին, տեսնում երազներ, անում գուշակություններ: Այդ իմացական ունակությունների ու կարողությունների միջոցով Աստված մարդուն տեղեկություններ է հաղորդում կատարվելիքի մասին, հուշում է ապագա անելիքները, մարգարեությունների ու տեսիլքների միջոցով մարդկանց զգուշացնում վտանգներից կամ մեղքեր գործելուց: Այս կապակցությամբ Որոտնեցին, առանց մանրամասնելու, հիշատակում է աստվածաշնչյան դեպքեր ու իրադարձություններ: Օրինակ, նախախնամության նշաններից էին Հովսեփի, Դանիելի երազները, Իսրայելի ժողովրդի պահպանումը Եգիպտոսից դուրս գալիս եւ անապատում ու Բաբելոնում ապրելիս, թշնամիների վանման դեպքերը (Աղամեկ, Սենեքերիմ, Մագոգ), հրից երեք մանուկների եւ գազաններից Դանիելի փրկությունը եւ այլն:

Որոտնեցին ելնում է Աստծու եւ մարդու հարազատության փաստից: Մարդն իր հոգում զգում է Աստծու ներկայությունը: Պատահական չէ, որ հոգեկան ծանր ու անելանելի պահերին նա աղոթքներով դիմում է Աստծուն, որովհետեւ գիտի, որ Աստված նրան չի թողնի մենակ փորձության մեջ: Եթե չլինեք Աստված եւ աստվածային նախախնամությունը, ապա ինչո՞ւ մարդիկ պետք է դիմեին Աստծուն, ինչո՞ւ նրանից պիտի խնդրեին աջակցություն ու ողորմություն:

Այսպես էր մտածում նաև Նեմեսիոսը. «Եւ հասարակաց առ ի յամենայն մարդկանէ խոստովանեալն՝ թէ պարտ է աղօթել եւ ուրախացուցանել զԱստուած պատարագօք եւ այլովք այսպիսեօքս, նախախնամութեանն է յայտնողական, զի առանց նախախնամութեան գոյով ամենայնի, ո՞վ արդեօք կամ զի՞նչ ոք աղօթեսցէ: Եւ փոյթ՝ որ յերախտաւորութիւնսն բնաւորապէս յանթիւրելիսն փութացեալ, զնախախնամութիւնսն երեւցուցանէ, քանզի որ յայսմանէ վարձուց ակն ունելով, եւ զոր ոչ են կարող փոխարէն հատուցանել, բարի առնել յօժարեցուցանեմք»¹⁹: Որոտնեցին Նեմեսիոսի այս միտքը վերաձեւակերպում է հետեւյալ կերպ. հոգեկան ծանր ու անելանելի պահերին մարդն աղօթքով դիմում է Աստծուն, որովհետեւ զիտի, որ փորձություններից խուսափելը, եւ առհասարակ փրկությունը հնարավոր է միայն Աստծու միջոցով. «ի մէջ տագնապ նեղութեանց փութալ առ Աստուած աղօթիք, զի յորժամ յամենայն ուստէք վճարեալ իցեն փրկութիւն, հրաւիրէ բնութիւնս դիմել առ Աստուած, զի նովաւ է փրկութիւն» (էջ 104): Աղօթքով, հույսով ու հավատով Աստծուն դիմելու փաստերը հիմք են տալիս Որոտնեցուն եզրակացնելու, որ աստվածային նախախնամությունն իրապէս գոյություն ունի:

Նախախնամության գոյության բարոյափիլիսոփայական ապացույցի համաձայն՝ հասարակական կյանքում կան երեւույթներ (չարիքներ, բարիքներ, արդարադատություն, օրենքներ, պատիժներ, հատուցումներ եւ այլն), որոնք նույնպէս վկայում են նախախնամության գոյության մասին: Օրինակ, միջնադարյան մտածողների համար ակնհայտ է, որ հանցանքների ու մեղքերի համար Աստված բացահայտ եւ ոչ բացահայտ ձեւով պատժում է մարդկանց: Սակայն մարդկանց համար անհասկանալի է մնում, թե ինչո՞ւ է Աստված հանդուրժում չարիքները, ինչո՞ւ են պատժվում անմեղներն ու արդարները, այն դեպքում, երբ հաճախ շահեկան վիճակում են հայտնվում հանցագործները, մեղսագործներն ու անարդարները: Այս իմաստով նախախնամությունը կապված է չարիքների, «անարդարությունների», ողջախոհության տեսանկյունից անտրամաբանական երեւույթների բացատրության ու արդարացման, մարդու անձնիշխանության եւ հատուցման գաղափարի հետ: Փիլոնի երկի երկրորդ մասի մեկնության մեջ Որոտնեցին վերաշարադրում է նախախնամության գոյությունը ժխտող բարոյական բնույթի երեք փաստարկ. ա) «ո՞րպէս գոյ նախախնամութիւն,

¹⁹ Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացոյ Յաղագս բնութեան մարդոյ, էջ 145–146:

յորժամ չարքն եւ անզգամքն բարերախտք են. ի մեծութեան եւ ի հեշտութեան կեան, եւ բարիքն եւ իմաստունքն աղքատք եւ թշուառականք, եւ թէ գոյ նախախնամութիւն, յայնժամ այնպիսի հանդիսադիր է Աստուած, որ յաղթողացն պատիժ տայ, եւ յաղթեցելոցն պսակ. զի առաքինիքն յաղթողք են ամենայնի, եւ չարքն յաղթեալք»²⁰: *Երկրորդ, ինչո՞ւ բռնավորները եւ չարագործները չեն պատժուում, այլ, ընդհակառակը, նրանց տրվում են արտոնություններ եւ, նրանք մինչեւ իրենց կյանքի վախճանը վաշելում են կյանքը: Երրորդ, ինչո՞ւ են պատժուում արդար, ազնիվ, բարի մարդիկ: Օրինակ, «Մոկրատէս իմաստասէրն, որ միշտ տեսութեան էր հետեւեալ եւ զայսն աննախանձաբար ուսուցանէր, ընդ գիտութեան կշիռ եւ զբարեգործութիւնսն, նա ի խենէշ մարդկանցէ սատակեցաւ»²¹: Որոտնեցին այդ հարցերին պատասխանում է որպէս աստվածաբան-փիլիսոփա՝ օգտվելով ինչպէս միջնադարում շրջանառվող կրօնական բնույթի փաստարկներից, այնպէս եւ Փիլոն Ալեքսանդրացու եւ Նեմեսիոսի երկերում ներկայացված ավանդազրույցներից, պատմական փաստերից ու փիլիսոփայական մտքերից: Հայ մտածողը միանշանակ պնդում է, որ Աստված պատասխանատու չէ աշխարհում գոյություն ունեցող թե՛ ֆիզիկական եւ թե՛ բարոյական չարիքների համար, որովհետեւ վերջիններս անհամատեղելի են աստվածային բնության հետ. «Իսկ Աստուած չար ոչ կարէ առնել, – գրում է նա, – վասն զի ամենեւին բարի է, այլ իւրաքանչիւր ոք ազատ կամօք զորս ընտրէ՝ ժառանգէ, եթէ զբարի գործս՝ զարքայութիւնն յախտենական եւ եթէ զչար գործս՝ զյախտենական տանջանսն. ոչ թէ Աստուած է պատճառ տանջանացն, քա՛ւ լիցի, այլ իւր ազատ կամքն եւ չարաչար ընտրութիւնն» (էջ 212): *Ընդհակառակը, Աստված անհանդուրժող է նման երեւույթների նկատմամբ: Եթե Աստված չպատժի չարագործներին ու չվերացնի անարդարությունները, այսինքն՝ չնախախնամի, ապա մարդիկ կասկածներ կունենան Նրա գոյության վերաբերյալ: Հետեւելով Նեմեսիոսին՝ Որոտնեցին կարծում է, որ պատժի գոյությունն ինքնին վկայում է նախախնամության մասին: Ըստ Նեմեսիոսի՝ «յանցանացն հետեւելն պատիժ, յաւէտ զի նոցունց մեղացն յայտնումն՝ յորժամ ոչ ոք գոլով յանդիմանիչ՝ ոմանց վտանգից ի յերեւոյթ գայ, եւ ցուցանէ նախախնամութիւն գոլ: Լի են այսպիսեօք պատմութեամբք եւ՛ Եբրայեցւոցն գիրք եւ՛**

²⁰ «Հաւարումն յայտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոյ՝ որ «Յադագս նախախնամութեան» յառաջին բանէ յերկասիրութեանց **Յովհաննու Որոտնեցւոյ** լուսաւոր բարունապետի տետան իմոյ», էջ 240:

²¹ Ն. տ., էջ 241:

Հելլենացուցն պատմութիւնք»²²: Եթե նեմեսիոսը բերում է մի դեպք անտիկ հույների (Եւբեկա բանաստեղծի) կյանքից ու մի օրինակ հրեաների պատմությունից (Շուշանիկի տառապանքները), ապա Որոտնեցին այս կապակցութեամբ թվարկում է մի քանի աստվածաշնչյան դեպք (օրինակ, ջրհեղեղը, Սողոմոն ու Գոմորը, Փարավոնի կործանումը եւ այլն), թեեւ առհասարակ նախախնամություն գոյություն հիմնավորման համար վկայակոչում է աստվածաշնչյան բազմաթիվ դեպքեր: Որոտնեցին կարծում է, որ մարդկանց կյանքում տեղի ունեցող երեւույթները, այդ թվում տարօրինակ, կարելի է բացատրել նախախնամություն գոյությամբ: Օրինակ, նախախնամությամբ է, որ արդարները սնանկանում ու հիվանդանում են կամ կորցնում ունեցվածք, որովհետեւ սրանք փորձություններ են, որոնք չպիտի էապես փոխեն այդ կարգի մարդկանց բարոյահոգեբանական վիճակը: Նրանք պետք է դիմանան, ցույց տան իրենց հոգու արիությունն ու անդրդվելիությունը եւ հավատարմությունն առ Աստված: Որոտնեցին, վերաշարադրելով Փիլոնի մտքերը, նախախնամության վկայություն է համարում նաեւ այն, որ Աստված անարժաններին ու չարագործներին հարստություն, մեծություն ու ճոխություն է տալիս, թողնում նրանց լիուլի վայելելու կյանքի հաճույքները, իսկ իմաստուններին ու արդարներին բաժին է հասցնում աղքատություն, սով, տանջանքներ, հիվանդություն: Սակայն ողջախոհության տեսակետից այդպիսի փաստերն անհասկանալի են եւ ավելի շուտ վկայում են նախախնամության բացակայության, քան գոյության մասին: Այս տարօրինակ վիճակից Որոտնեցին փորձում է դուրս գալ՝ մատնանշելով մարդու համար կենսաիմաստային արժեքների առաջնահերթությունը: Եթե բարեպաշտ եւ հոգեւոր արժեքներով ապրող մարդու համար երկրային բարիքներն ու մարմնական հաճույքներն անօգուտ, անցողիկ ու անարժեք բաներ են, ապա նյութապաշտ ու սպառողական հոգեբանություն ունեցողներն իրենց կրքերի ու մարմնական հաճույքների ստրուկն են, եւ նրանք բնավ չեն հետաքրքրում ո՛չ ճշմարտությունը, ո՛չ գեղեցկությունը եւ ո՛չ հոգեւոր այլեւայլ իրողություններ:

Փիլիսոփայաբարոյագիտական տեսանկյունից առավել կարեւոր է նախախնամության եւ մարդու անձնիշխանության հարաբերակցության հարցը, որը Որոտնեցին դիտարկում է «Ու ստեղծ առանձին զսիրտ նոցա» ճառում: Այս հարցում Որոտնեցին միանշանակ պաշտպանում

²² Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացույ Յաղագս բնութեան մարդոյ, էջ 144:

է միջնադարյան հայ կրոնափրկիսոփայական մտքում արմատավորված տեսակետը, ըստ որի՝ մարդը բանական ու անձնիշխան էակ է եւ կարգված է իբրեւ արարածների թագավոր: Որոտնեցու կարծիքով՝ արարչակարգում մարդու բացառիկ կարգավիճակը պայմանավորված է այն բանով, որ բոլոր արարածներն ունեն աստվածադիր իրենց բնական սահմանը, որը չեն կարող խախտել, եւ միայն մարդն է օժտված սահմաններ խախտելու ունակությամբ, ընտրություն կատարելու հնարավորությամբ եւ արարվածներին իշխելու մենաշնորհով: Մարդն անձնիշխան է, այսինքն՝ ազատ է իր ընտրության մեջ, նա կարող է գործել թե՛ չարիք եւ թե՛ բարիք, հետեւաբար ցանկացած գործողություն նրա կամարտահայտության հետեւանքն է: Աստված մարդուն ստեղծել է, կեցություն պարզեւել, բայց նրան ոչ թե հրամայում կամ պարտադրում է այս կամ այն բանն անելու, այլ ընդամենը նախախնամում է, պատվիրանների միջոցով հորդորում խուսափել չար մտադրություններից ու գործերից: Մարդկային հոգին չի գտնվում հարկի ու անհրաժեշտության կամ արտաքին, հատկապես նյութական գործոնների ազդեցության տակ, այլ ինքնաշարժ է, գործում է ինքնակամ, ինքն է ընտրում չարն ու բարին: Որոտնեցին կտրականապես մերժում է այն տեսակետը, ըստ որի մարդը բացարձակ իմաստով գտնվում է Աստծու հսկողության տակ եւ առանց Աստծու կամքի ոչ մի քայլ չի անում: Այս տեսակետն անընդունելի է, որովհետեւ, նախ, մարդու չար ու բարի գործողությունների համար պատասխանատու է դառնում Աստված, երկրորդ, դա հակասում է թե՛ Աստծու, թե՛ մարդու բնության մասին քրիստոնեական պատկերացումներին: Աստված համակ բարություն է, հետեւաբար, նա չի կարող դառնալ չար գործերի հեղինակ: Բանական ու անձնիշխան լինելն Աստծուց է, բայց կամենալն ու ընտրելը մարդու կամքի արտահայտություն են: Աստված կարող է անհրաժեշտության դեպքում միջամտել մարդու գործերին, բայց չի կարող բռնանալ կամ հետ վերցնել նրա ազատությունը, որովհետեւ առանց կամքի ազատության մարդը կդադարի մարդ լինելուց: Նրանք, ովքեր Աստծուն մեղադրում են այն բանի համար, որ մարդուն փոխանակ ստեղծեր չարին անընդունակ, ստեղծել է անձնիշխան, չեն հասկանում, գրում է Որոտնեցին, որ Աստված «քանական արար գմարդն եւ ոչ անբան. քանզի ի հարկէ մինն յերկոցունց՝ կա՛մ լինել անբան եւ ոչ գոլ անձնիշխան, կա՛մ գոլ բանական եւ լինել անձնիշխան» (էջ 111): Մարդու անձնիշխանությունը ժխտողները չեն բավարարվում այս առարկությամբ, այլ բերում են բազում փաստարկներ՝ ցույց տալու

Համար, որ իբր մարդը բնավ անձնիշխան չէ, որ արտաքին ուժերն են (օրինակ՝ Աստված, անհրաժեշտություն, ճակատագիր, բնություն, բախտ, պատահականություններ եւ այլն) պայմանավորում նրա գործողությունները: Որոտնեցին թե՛ Փիլոն Ալեքսանդրացու «Նախախնամություն մասին» երկի մեկնությունում, թե՛ «Ու ստեղծ առանձին զսիրտ նոցա» ճառում նախ, մեկ առ մեկ շարադրում ու բացատրում է մարդու անձնիշխանությունը ժխտողների փաստարկների որպիսությունը՝ ցույց տալու Համար, որ դրանք չեն կարող միանշանակ պայմանավորել մարդու վարքը, երկրորդ, թվարկում է մի շարք իրողություններ (օրինակ՝ արդարադատության, օրենքների, սովորությունների, անհավասարության, պատիժների գոյությունը եւ այլն), որոնք վկայում են մարդու անձնիշխանության գոյություն մասին:

Նախախնամության գոյության կրոնաստովադարանական ապացույցը հենվում է առաջին հերթին իմաստուն, բարի, բարեգործ ու ողորմած Աստծու գաղափարի վրա: Նախախնամությունն Աստծու բարի կամքի դրսեւորումն է, նշանն այն բանի, որ Նա հետապնդում է միայն բարի նպատակ, որ Նա մտահոգված է արարվածի, առավելապես մարդկության ճակատագրով: Աստված բարի է եւ բարեգործ, իսկ բարեգործությունը նախախնամության վկայություն է: Այս հարցում Որոտնեցին նույնպես հետեւում է Նեմեսիոսին, ըստ որի՝ «Այլ որպէս բարերարն է Աստուած, բարերար գոյով՝ բարեգործէ. եւ եթէ բարերար գոյով բարեգործէ, եւ նախախնամէ»²³: Աստված մարդկանց ցանկանում է բարին եւ տարբեր ձեւերով հորդորում կամ մատնացույց է անում է ընտրել ճշմարտության (փրկության) տանող ճանապարհը: Այս իմաստով Որոտնեցին նախախնամության գաղաթնակետ («կատարումն ամենայն նախախնամութեան») է համարում Աստծու Միածին Որդու մարդեղացումը՝ «ի փրկութիւն մարդկան զանազան խնամօք եւ պարգևօք եւ անթիւ բարերարութեամբ» (էջ 104):

Այսպիսով, վերոգրյալը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ նախախնամության հարցը քննարկելիս Որոտնեցին, օգտվելով Փիլոն Ալեքսանդրացու «Նախախնամության մասին» եւ հատկապես Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» աշխատություններից, տարատեսակ՝ տիեզերաբանական (բնազանցական-գոյաբանական), իմացաբանական-հոգեբանական, բարոյափիլիսոփայական եւ կրոնաստվածաբանական ապացույցների ու զանազան օրինակների միջոցով

²³ Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացույ Յաղագս բնութեան մարդոյ, էջ 146:

Հիմնավորում է աստվածային նախախնամությունից գոյությունը: Ըստ Որոտնեցու՝ աստվածային նախախնամությունը համապարփակ ու համընդհանուր բնույթ ունի. Աստված խնամում-պահպանում է, կառավարում-ղեկավարում, մասնակցում-միջամտում արարածների, հատկապես մարդկանց գործերին, սակայն դրանով հանդերձ Նա չի սահմանափակում մարդկանց անձնիշխանությունը, ընտրություն կատարելու ազատությունը:

РЕЗЮМЕ

Проблема провидения, будучи непосредственно и опосредованно связанной с такими важными теологическими и антропологическими вопросами, как сущность и свойства Бога, Бога и космоса, Бога и человека, соотношения предначертания и свободы человеческой воли, оправдания зла, объяснения поведения человека и наказания, спасения и воздаяния, заняла важное место в философско-теологическом учении средневекового армянского философа-богослова Иоанна Воротнеци (1313/15–1386/88). Армянский мыслитель, используя труды Филона Александрийского «О провидении», и в особенности Немесия Эмесского «О природе человека», рассматривает проблему провидения в контексте вопросов о природе души. И благодаря глубокому знанию основных решений данного вопроса, а также аргументов, подтверждающих существование провидения, ему удается их выделить, сгруппировать, прокомментировать, а затем искусно изложить и изложить собственное мнение. Несмотря на то, что для Воротнеци существование провидения, как и существование Бога, очевидно, он, как и Немесий, пытается это обосновать, опираясь как на аргументы о существовании Бога (космологические, психологические, теологические и телеологические), так и на различного рода (исторические, гносеологические, психологические, нравственные) факты, случаи и события. Обращаясь к соотношению божественного провидения и свободы человеческой воли, Воротнеци считает, что божественное провидение имеет всеобъемлющий и всеобщий характер: Бог хранит и заботится о созданном, управляет-руководит, участвует-вмешивается в дела живых существ, и особенно людей, однако этим не ограничивает своеволие человека и возможность его свободного выбора.

SUMMARY

The question of divine providence had an important place in the theological-philosophical doctrine of the medieval Armenian theologian-philosopher Hovhan Vorotnetsi (1313/15–1386/88), since it was directly and indirectly related to such important theological and anthropological issues as the essence and properties of God, God and the universe, God and human beings, correlation of divine providence and freedom of will, justification of evil, explanation of human behavior and punishment, salvation and retribution. The Armenian thinker, using the works “On Providence” by Philo of Alexandria, and in particular “On Human Nature” by Nemesius of Emesa, considers the problem of providence in the context of questions about the nature of the soul. Hovhan Vorotnetsi does not express his own thoughts, but being familiar with the main points of view and arguments proving the existence of the providence, he was able to select, group, comment, and skillfully compile and utilize all that. Even though the existence of the providence, as well as the existence of God is evident, Hovhan Vorotnetsi, like Nemesius of Emesa, tries to substantiate it, relying on arguments (cosmological, psychological, theological, and teleological) that prove the existence of God, as well as on different (historical, epistemological, psychological, moral) facts, events, and situations. Referring to the issue of divine providence and freedom of will, Hovhan Vorotnetsi believes that divine providence is comprehensive and universal: God cares for the creatures, leads and directs, participates-interferes in the affairs of living beings, and especially of people, but He does not limit the self-will of humans and the possibility of free choice.

